

CIVILISATIONSKRITIK

LITTERÄR KULTURDEBATT MELLAN KRIGEN

I den svenska litteraturen bildar frågeställningarna kring den teknologiska kulturen som livsform en mångfakterad, ända sedan det första världskrigets slut fortgående debatt. Författare och poeter – också sådana som redan förförinnan varit verksamma – försökte under 1920- och 30-talen ta ställning till den oemotståndligt framvärtande civilisationen. Så kallade man gärna det nya kulturflöde som följe den teknologiska utvecklingens störtvåg. Det tycktes inte finnas ett enda område inom hela den kulturellt organiserade tillvaron, som inte skulle ha berörts av omvälvningen. Ja, också naturen påverkades. Hela världsbilden sköts in i ett skede av dynamisk förändring. I *Aniara* varieras åtskilligt av tematiken från debattens tidigare år.

Martinsons ställningstagande till problematiken kring den nya tideras civilisation har i sina huvuddrag och med tonvikt på diktarens attityd till maskinen och tekniken belysts av Ingvar Holm (1960) och Lars Ulvenstam (1950). Dessutom har viktiga bidrag givits av Kjell Espmark (1964). Vår framställning kan därför bli kort. Här beaktas närmast sådana exempel och data som kan komplettera de tidigare framställningarna, och som får ett särskilt intresse för studiet av *Aniara*.

Då Harry Martinson gjorde sin debut stod kulturdebatten i Sverige under starkt intryck bland annat av Freuds psykoanalys samt Spenglers och Bergsons kultur- och livsfilosofiska åskådningar. Den nya funktionalistiska arkitekturen, socialismen och även idrotten åberopades som vägar till kulturens förnyelse. Det är anmärkningsvärt, att intryck från sådana tänkare som Nietzsche och Schopenhauer smältes in i denna förnyelsesträvan och åtminstone bland tidens svenska

diktare tycks ha spelat en betydligt viktigare roll än samtidens kulturkritiska tänkare, sådana som Bertrand Russell eller Julien Benda.

Enligt vad Martinson själv berättar (I, 1962), tog han starka intryck av pessimisterna Schopenhauer och Leopardi. Han imponerades också av Nietzsche, men stöttes samtidigt tillbaka av dennes maktfilosofi. De två tyska tänkarnas spekulationer om konsten som tröst har utan tvivel påverkat Martinsons tankevärld.

Programartiklarna i Spektrum vittnar om, att författarna som samlades kring denna tidskrift – bland dem Martinson – ville betrakta konsten som ett instrument, med vars hjälp den nya »öppna livsstilen» för den moderna, »frigjorda människan» skulle skapas. Det kraftigt betonade intresset för de konstnärliga gestaltningsproblemen, som vi redan talat om (– s. 57 ff), ställdes in i detta perspektiv. Intrycken från finlandssvensk modernism, tysk expressionism, fransk surrealism, engelsk imagism, ja också från Whitmans »universalism» och Sandburgs storstadspoesi lika väl som Majakovskijs och Marinettis futurismen utnyttjades av den unga litteraturen som vägar till den nya livskänslan, ett nytt sätt att se och uppleva.¹

Den nya kulturen, »civilisationen,» debatterades och förkunnades förutom i Spektrum också i Fronten, Fönstret och den poetiskt jämförelsevis konservativa Clarté av bl.a. Erik Blomberg, Karin Boye, Artur Lundkvist, Sven Stolpe, Gunnar Beskow, Arnold Ljungdal och Stellan Arvidsson. Också Harry Martinson medverkade i alla dessa tidskrifter. Attityderna och tankegångarna kring civilisationen och tekniken bildar ett relativt varierande mönster i samtidens litteratur. Den nya romantikens talesman Erik Blomberg, naturskyddaren Sten Selander, vetenskaps- och rationalitetsföraktaren Örnulf Tigerstedt, världsstadens och Stor- respektive Lort- Sveriges skildrare Ludvig Nordström, sexualitetsdyrkaren Gustav Sandgren och den politiskt fixerade Arnold Ljungdal ställde var och en den nya livskänslan och framtidens civilisation i olika belysning och underströk olika element i kulturbilden.

Trots denna variation förblev värderingarna och resonemangen kring civilisationen och den nya livskänslan hos det stora flertalet svenska diktare överraskande stereotypa, motiven få och ofta upprepade.

Den nya funktionalistiska skönheten var knappast den märkligaste

av teknologins nyvinningar. Men man stannade gärna vid att bedöma skönheten hos de ting som civilisationen skapade eller förgjorde. »Det estetiska momentet i upplevelsen (av maskinen) är påtagligt» säger Espmark (1964, s. 171). I nummer 2 av Spektrum 1932 – där Martinson för övrigt medverkar med några poem – går Erik Blomberg till rätta med den »konstnärliga ytilden av det moderna samhället». Enbart miljöbeskrivning förslår inte. Det gäller »att ge uttryck åt tiden i djupare mening» manar han sina tydliga alltför ytliga diktarbröder:

Viktigare än att fånga de artistiska reflexerna i bilarnas och bussarnas förbiilande ytor, borde det vara att gripa den stumma ensamheten i alla dessa bleka ansikten, som glida förbi varandra med hungriga ögon, fängna bakom glaset. — — — Känslan av fångenskap och tryck är gemensam för hela den moderna kulturen.²

Blomberg hade själv i en rad artiklar och föredrag under 20-talet och i programskriften *Tidens romantik* (1931) drivit analysen av »tiden i djupare mening» längre än till det psykologiska skikt han här stannar vid. Den psykologiska tröskeln tycks för övrigt ha varit en annan barriär, som de svenska diktarna bara sällan steg över, även då de gick längre än till en rent esteticerande bedömning av civilisationen.

Förankringen i de estetiska och psykologiska aspekterna av den nya tiden var något, som också irriterade den politiska vänsterpresens redaktörer, hos vilka de unga diktarna annars fann avsättning för sina alster. »Kämpande dikt» och »intimare kontakt med arbetets folk» var vad de önskade. Framtidsdrömmens politiska aspekter framhävdes på bekostnad av alla andra. Espmark (1964, s. 92 f) har dragit fram ett intressant uttalande av C. J. Björklund – tidningen Brands redaktör – från 1928, där Harry Martinson får klä skott för sitt oberoende av sociala och politiska synpunkter. Arten av Martinsons heresi är också intressant: Han »sysslade så mycket med gud och filosofiska spekulationer, så litet med kampen för frihet och rättfärdighet». »Det framgår, att Martinson utsatts för vissa påtryckningar», tillägger Espmark.³ Relationerna mellan diktaren och politiken tycks således ha blivit ansträngda redan från början. Utan tvivel har Martinsons motstånd mot det politiska förmynderiet grundlagts redan före Hitlers makttillträde, då de svenska diktarna mobilisera sig mot den politiska totalitarismens mätspråk.

Per Meurling har i en artikel i *Samtid och Framtid* 1951 (s. 372 f) påpekat, att inte heller Clarté var fri från politiskt doktrinär styvhet gentemot diktarna. Han berättar också om en episod, som visar hur föga politiskt Harry Martinson tog ställning till 30-talets illa varslande tecken:

Ett stycke in på trettioalet inbjöd Clarté Harry Martinson att komma ned till Lund och tala på Akademiska föreningens stora sal. Han accepterade. Enkel, blyg och bortkommen, men ändå helt sig själv in i minsta fiber stod han där i katedern och talade inför den lysande akademiska församlingen om sin tillit till livets stilla, ljusa makter. Alla var gripna. Det var som om en bild av tillvarons egen inneboende godhet plötsligt uppenbarat sig för de närvarande i denne lågmälde eldares gestalt. Visionen var så mycket märkligare som den europeiska jorden redan skakades av de förvildade hitlerhordernas tramp.⁴

Meurling tar här fasta på motpoler – kosmisk och politisk livssyn – vilka Martinson själv ställt mot varandra bl.a. i det slutande 30-talets naturstycken, i *Verklighet till döds och i Passad*.

Ingemar Hedenius har berättat (I, 1962) att Harry Martinson vid ett samtal någon gång i slutet av 30-talet halvt metaforiskt ställt Hitler som solens motpol. Hur Martinson inordnade motsättningen mellan demokrati och diktatur i den större motsättningen mellan natur och civilisation skall längre fram belysas (– s. 211 ff). Men redan här kan vi konstatera, att bakom Martinsons försvar för demokratin gentemot diktaturen ligger en idealism som bygger på allmänmänsklig livsfilosofi och mystik mer än på politisk åskådning.

Hos de framtidsbejakande livsdyrkarna i gruppen fem unga gjorde sig en intressant idéparadox gällande. Espmark (1964, s. 136 ff) har visat, hur Artur Lundkvists framstegstro bryts mot »en glorifiering av vissa faser eller vissa drag i det förgångna», och han pekar på en »guldåldersdröm» och en »bonderousseauism», som Lundkvist själv både företräder och kritisar. Denna skenbara motsägelsefullhet har sin förklaring i att den nya öppna livsstilen också var ett återvändande till naturen. Det livesbejakande, det psykiskt och fysiskt befriade mänskoidealet i den litterära vitalismen påminde inte så litet om tidens primitiva idrottsmanna- och frisksportarideal.⁵ I den funktionalistiska arkitekturen, i idrotten och psykoanalysen såg man den nya tidens

vägar tillbaka till den ideala naturmänniskan, som gått förlorad i industrialismens stenkolsrök och ohälsosamma kyffen. Det rådde således en viss osäkerhet om vad som borde rivas, för att det var omodernt, och vad som borde bevaras, för att det var primitivt och livsförämjande.

Strävan tillbaka till naturen tar sig också uttryck i utopier om en syntes av natur och teknik. Hos Harry Martinson framträder drömmen om denna syntes markant i hans spjälkta attityd till maskinkulturen. Ingvar Holm har i sin studie (1960) visat, att Martinson från början intog en reserverad hållning till den teknologiska vurmen, sådan han mötte den vid Stockholmsutställningen 1930, signalen till funktionalismens genombrott i Sverige. Redan därförinna hade Martinson givit sin misstänksamhet luft i tidningen *Brand*.⁶ I antologin *Modern lyrik* (1931) avlyssnar diktaren i poemet *Kabelskepp* med tveksamhet och misstro den nya tidens surrande kabel.

Å andra sidan kan man visa på dikter från 1930-talet i vilka Martinson följer det futuristiskt inspirerade mönstret. Dikten *Muséet*, som publicerades i samma nummer av *Spektrum* som Blombergs nyss anförlada uppsats, har av Gunnar Tideström med full rätt tolkats som en hyllning till den tekniska utvecklingen.⁷ Också i diktsamlingen *Nomad* finner man poem, som kan exemplifiera en positiv inställning till maskinen.⁸

Värld uppmärksamhet är den martinsonintervju som Artur Lundkvist publicerade i *Spektrum* 1932 nr 6. Intervjuaren antyder där, att Martinsons attityd till maskinen inte är fullt representativ för modernismen. Det är blommor och kvinnor som mer än maskiner sys-selsätter den unge diktarens fantasi:

Blommor och moderliga kvinnor. Martinson är en modernist som inte bara älskar teknik och maskiner. Kanske älskar han ej alls teknik och maskiner. Men han glömmer inte att maskinerna finns, att de är nödvändiga och ofrånkomliga, att de är framtidens väg till blommor och kvinnor. Maskinerna är klumpiga, säger han. De har ännu ej blivit subtila, ännu ej blivit klara uttryck för de idéer de representerar. I framtiden kommer maskinerna att bli helt annorlunda, hela maskinkulturen att syntetiseras med naturen, att i sig själv bli en slags ny natur. Maskinerna skall säkerligen bli enkla och tysta, ljudlösa tjänare som ej tilldrar sig mycken uppmärksamhet men gör livet bättre för alla.⁹

Tanken på en naturens och maskinkulturens syntes förekommer redan därförinnan hos Lundkvist. Kjell Espmark har ställt frågan huruvida syntestanken hos Lundkvist inspirerats av Martinson eller om Lundkvist tvärtom givit Martinson impulsen (1964, s. 184 f). Espmark menar också, att syntestanken kommer i rätt oлиge hos de två diktarna. Medan Lundkvist bejakar både maskinen och naturen i sin syntes, »framstår Martinsons syntes som ett försök att b e s e g r a maskinerna» (s. 185). Detta torde vara i huvudsak riktigt, så tillvida att Martinsons attityd till maskinkulturen på det hela taget var betydligt mer reserverad och även klarare än Lundkvists. Martinson ställde ett oeftergivligt villkor för sin maskindyrkan: maskinen måste i sig förverkliga syntesen av natur och teknik.

I praktiken betyddde det, att Martinson vanligen fördömde maskinen. Och så har det förblivit. Maskincivilisationen är i regel för Martinson en skövlare, som förstör naturen och förkväver människans känsoliv. Maskinen lockar vår håg från naturen, skönheten och kontemplationen, gör oss till narraktiga slavar under tingen, och krossar oss slutligen i tingens hjul. Bara som ett hjälpmittel att nära sig naturen kan Martinson godta maskinen. I cykeln, den vanliga trampcykeln, fann den unge diktaren en sådan syntesmaskin. Hans entusiasm för detta tysta och naturnära fortskaffningsmedel har vältaligt omvittnats av Erik Asklund.¹⁰ Det är värt att observera, att Martinson ännu under arbetet på Aniara hänvisar just till cykeln som ett idealexempel för hela den moderna tekniken(– s. 156).

Man blundar alltför gärna för det faktum, att maskinen trots allt kan te sig välsignelsebringande för Martinson och ingenjörskonsten som en förädlare av naturliga lyckomöjligheter. Så sent som 1947 frammanar Martinson i artikeln En väg till Arkadien (VJ, nr 36) bilden av framtidens ingenjör, som »drömmer på sitt sätt om ett Arkadien, med tysta och undandolda maskiner som arbetar utan att synas, utan att dominera». Detta är en aspekt av Martinsons inställning till maskinkulturen som inte får uteslutras ur bilden. Det är ett synsätt som kvarstår ännu i Aniara.

Själva frågan om ett beroende mellan Lundkvist och Martinson förlorar dock betydligt i intresse, så snart man gjort klart för sig, att tanken på en framtida fullkomlig syntes av teknik och natur utgör

ett av de mest allmänt förutsatta antagandena i mellankrigstidens utopism. Målet för den vetenskapliga och teknologiska kulturen, menade man, var att bryta upp det fängelse som äldre förfelade kulturformer skapat, och befria den naturliga människan. I själva verket står denna strävan tillbaka till naturen i ett direkt eller indirekt beroende av den romantiska filosofin. Inför ordet »syntes» eller »kultursyntes» – varmed vanligen menas en förening av industriell och teknisk fulländning med optimala förhållanden för en kroppslig och andlig kultur – erinrar man sig Hegels dialektiska historiefilosofi. Man får ej glömma, att romantikens filosofi var allt annat än inaktuell för den svenska 1920- och 30-talslitteraturen, ett faktum som knappast brukar beaktas i tillräcklig utsträckning. Hos Erik Blomberg finner vi en klart deklarerad övertygelse om att den nya livskänslan och tanken på en kultursyntes var direkta arvtagare till romantiken, och borde tolkas enligt de mönster som den romantiska spekulationen erbjöd. Vid sidan av Blombergs försök att ta upp ett romantiskt program kan man ställa Bertil Malmbergs något tidigare försök att med sin översättning av Schillers estetisk-filosofiska diktning (1915) återinföra den estetiska idealismen. I bokens inledande essä betonar Malmberg uttryckligen sin förhoppning, att Schiller skall bli »en ingripande faktor i vårt konstnärliga liv» (s. 14).¹¹

I kalendern Svea 1925, som kom ut på hösten 1924, publicerade Blomberg en artikel, En ny livskänsla, där han sätter den nya tidsåldern i förbindelse med »den återuppväckta maningen: 'Tillbaka till naturen'». Denna anknytning till ett romantiskt idémotiv växer sedan ut till den ambitiösa och brett upplagda programskriften Tidens romantik (1931), som vi redan några gånger har haft anledning att observera. Skriften, som bär den talande undertiteln Perspektiv och program, baserade sig på ett föredrag, som Blomberg på inbjudan av Clarté och Verdandi hade hållit 1930 i Stockholm och Uppsala. I sin tidsanalys nämner han uttryckligen Hegels såkallade dialektiska metod: tes-antites-syntes. I Hegels lära om syntesen ser Blomberg det märkligaste filosofiska uttrycket för den romantiska spekulationens strävan »att upphäva motsatserna: mellan människan och naturen, religionen och poesien, vetenskapen och verkligheten,livet och tanken» (s. 22). Detta romantiska program återuppstår nu i den moderna kulturströmningens syntes av maskinen och naturen, hävdar

Blomberg. Han exemplifierar bl.a. med en hänvisning till functionalismen.

Den nya arkitekturen betraktar t.o.m. människans bostad som en maskin. Functionalismen intresserar sig mera för byggnadens sociala funktion än för dess yttre form. Då den förvandlar väggen till ett brett fönster mellan människan och naturen, ett rörligt genomskinligt glas, som släpper igenom luft och ljus, då den gör husets tak till golv i det fria och öppnar de slutna bakgårdarna till breda alléer, utjämnar den motsatsen mellan stad och land, rum och rymd, och *fullföljer med dessa praktiska reformer ett romantiskt program.* (s. 100 f).¹²

Det är tydligt att viktiga romantiska idémotiv – ofta förmeddade av Bergson eller Spengler – återspeglas i Sveriges litterära idévärld under mellankrigstiden. I denna belysning torde man också ha rätt att se livsdyrkarnas framställningar av naturen som en manifestation av en metafysisk livskraft. Kultursyntesen vinner genom detta panteistiska tankeelement dignitet av ett levnadssätt i överensstämmelse med naturens (gudomliga) »vilja».

Bilden av floden som livskraft, ett slags bergsonskt livsflöde, hör till emblemen i epokens svenska diktning. Hos Martinson kan man visa t.ex. på de klingande och välfunna raderna i poemet *Liv*, som inleder *Svärmare och Harkrank* (1937):

Ej vallar, bräddar har den flod,
som håller mänskans ande grön.

Redan 1931 berättar Martinson i *Fronten* (nr 8) hur upplevelsen av ett vattenfall i en sydamerikansk djungel för honom blev en upplevelse av Gud. (– s. 301) Sett mot denna bakgrund får det ett alldeles särskilt intresse, att Martinson ännu långt senare förbinder tanken på en syntes av kultur och natur med bilden av ett vattenfall (MT 27.1. 1946). Han leker med tanken på en framtid då det skall finnas tystgående helikoptrar med vilkas hjälp människorna lätt skall kunna resa vida omkring på ett individuellt sätt, och få tillfälle att med egna ögon uppleva naturens stora underverk på nära håll. Martinson nämner vattenfallet Kietura inne i Sydamerikas otillgängliga djunglar:

Man önskar dem (människorna) resan till Kietura. Och jag ser en bild:
Sedan sumpskogen en gång dränerats [vilket troligen inte låter sig göra i ett

land med dubblerad regntid] bygger man på en av terrasserna bredvid fallet en landningsplattform för helikopter.

Ty jag tror på helikoptern. Jag tror att den kommer att näta världen mycket mindre än bilen. Den kommer att vara luftens cykel. Den kommer att göra det möjligt för individen att bli airminded på ett individuellt, ett personligt sätt.

Bland alla maskiner för framkomst, som på senare år sett dagen, tycker jag att den [tystgående som den också lär komma att bli] är den mest sympatiska, den som man verkligen inte ser på som på en fiende, men vänjer sig att betrakta som en vän.

BEGREPEN »KULTUR» OCH »CIVILISATION»

Lars Ulvenstam (1950, s. 131) har observerat Martinsons distinktion mellan en god och en ond utveckling, och han gör gällande att Martinson för dessa reserverar termerna »kultur» respektive »civilisation».

Martinsson tycks inte vara helt konsekvent, men så vitt jag har kunnat finna, har han sällan använt ordet »kultur» i negativ bemärkelse, vilket är regel för ordet »civilisation». Till och med i självdeklarationen Modernism (fronten nr 12, 1931) där Martinson förklrarar: »Min modernism är kulturfientlig», framgår det att denna attityd egentligen gäller civilisationen. Han är kulturfientlig emedan »industrialismen splitsat upp Europas kultur i krass civilisation».

Det är sannolikt att Oswald Spengler – vars *Der Untergang des Abendlandes* Martinson har läst – har inspirerat till den negativa användningen av termen »civilisation». Spengler avsåg ju med termerna »kultur» och »civilisation» två på varandra följande skeden i samhällets utveckling.¹³ Den förra termen reserverade han för en uppåtgående, livskraftig utveckling – en folklig, nationell idealkultur, stödd på ett lands hela befolkning och i synnerhet på allmogen. Den oundvikliga övergången till en dekadent process, »civilisationen», markeras av en övergång till ett urvattnat och på övergivna kulturformer byggt levnadsmönster, där den parasiterande staden fått den ledande ställningen.¹⁴

Martinsson accepterade ingalunda Spenglers åskådning till punkt och pricka. I *Resor utan mål* (1932, ss. 9, 86) kritiserar han häftigt den tyske tänkaren. Det är främst som naturdyrkare och som en natukänslans poet han i *Verklighet till döds* (1941) engagerar sig i kampen mot civilisationen. Men det är uppenbart att Martinson i

finlandsboken tar stöd av Spenglers spekulationer. Martinson var fast övertygad om att Finlands försvarskamp innebar en naturens och kulturens kamp mot civilisationen. Han såg i den finländska kulturen en kultur med djup förankring i naturen, det poetiska och vaga. Kulturutvecklingen i Sovjetunionen väckte däremot hans antipati; den var »civilisatorisk». Och nu vräkte sig Sovjetunionen över Finland »på det äkta konkreta maneret med bomber och artilleri». Detta sätt att betrakta Finlands vinterkrig kan ge intryck av ett överspänt natursärmeri, men mot bakgrunden av Spenglers teorier och 30-talets kulturdebatt över huvud, ter det sig mindre excentriskt än det kanhända framstår i dag. Likadana tankegångar låg ju bakom Lewis Mumfords uppmärksammade kritik av stadscivilisationen. Martinson var bekant med denna kritik och har, enligt egen utsago (I, 1962), tagit starka intryck av den.

I USA:s litterära debatt spelade under hela 30-talet en fullständigt parallell argumentering en framträdande roll i den litterära söders uppror mot The New Humanism och New England. Mot den själlösa urbaniseringen och materialismen i norr ställde Allen Tate, John Crowe Ransom, Robert Penn Warren och de övriga i gruppen Twelve Southerners sin hemtrakts jordnära kultur, i den namnkunliga pamfletten *I'll Take My Stand* (1930). Pamfletten bar den talande undertiteln *The South and the Agrarian Tradition*.

Inflytanden från den amerikanska civilisationskritiken tycks främst ha nått de fem unga genom Sherwood Andersson och särskilt dennes *Dark Laughter*.¹⁵

Martinsons stora engagemang för Finlands sak kan säkerligen ha haft även andra grunder och motiv än just önskan att hejda civilisationens störtvåg. I Verklighet till döds antyder diktaren själv att mycket måste förtigas av neutralistiska hänsyn. Men han beskriver också hur Holger Tidman – hans alter ego – eldas av tanken att försvara den nordiska sommaren, naturen och drömmen (s. 103 f.). Det finns ingen anledning att betvivla uppriktigheten i denna motivering. Tvärtom synes den ha vägt mycket tungt som incitament till Martinsons finlandskampanj. Efter de otacksamma turnéerna som värvare vid svenska garnisoner, begav han sig slutligen själv till den finska fronten, för att vid Salla förvara »det vagas värde i världen».

Den dikt, Till de fallna, som Martinson publicerade i Den Frivillige nr 7 återspeglar hans naturidealism:

Ni föll på snön i Finlands djupa skog.
Vår plikt är klar: Med gärning minns vi er.
Med drömmens rätt vi bedja granar suja
Från år till år den sång ni födde här.

NATURENS ORDNING – OCH BOMBEN

Ända fram till Finlands vinterkrig kan man kanske betrakta Martinsons engagemang för försvinnande naturvärden som ett intensivt, men fruktöst och emellanåt överspänt estetiskt natursvärmeli. Men då måste man observera, att Martinsons civilisationskritik har en utgångspunkt i den alls inte orimliga tanken på en inre balans och funktionsmässighet i naturen. Olyckan ligger på lur i varje förändring som påverkar naturens ordning. En sådan vidare bas för Martinsons ställningstagande blir med tiden allt mer synlig.

Redan i Svärmare och harkrank (1937) talar han om det vane-tänkande som utan hänsyn till konsekvenserna med »lavinen logik» för människorna mot »följdernas inferno». Och han profeterar om en världsbrand som skall tändas av civilisationens hetsande och förvända livsinställning.

Det är *tänkesättens* elddon som gnidande och gnidande till slut tända världsbrand.

En dag skola vi finna oss rusande omkring i elden. Som brandsoldater eller mord-brännare? Ja, det var just den saken vi sovo över. Många gånger ser det rentav ut som om vi ville gräva våra egna gravar och förhärliga dödsgråten bara för att få vara ömkansvärda, ty inte ens de mortala regionerna gå fria från vår avundsjuka oro och hets. (s. 36)

»Vem har vidare rätt», utropar Martinson, »att upphäva eller förinta många av de fridsrum som världsalltet självt mellan sina processer och arter upprätthåller?»

De heroistiska tänkesätten ha dödat universala fridsrum och infört stolta och förödande tigerteser. Inför detta faktum blir det en skrämmande onödighet att räkna liken vid stridens stränder. Det är moderliga urprinciper som slagits i bojor och dödats. (s. 37).

Två år senare flammade världsbranden upp. Och i Verklighet till döds anknyter Martinson till sin gamla tankegång och utvecklar den. Den fördärvingande civilisationen tecknas nu som diktaturstaternas hybris mot Naturen:

Diktaturstaterna ha riktat Naturen mot mänskligheten men en gång skall Naturen rikta sig mot dem. Civilisationen har spelat hasard med Naturen, men en gång skall Naturen vägra i vändningen, då är spekulationen i tankelättja och låg Natur slut. Då sitter 'kampgenierna' där med tomma, blodiga händer. (s. 141)

Det kan vara skäl att anmärka, att dessa rader skrevs före Hiroshima. Det är därför nästan helt uteslutet att Martinson skulle ha haft atombomben i tankarna. Men han insåg i vilken riktning förstörelseredskapens utveckling skulle föra mänskligheten. På ett annat ställe i finlandsboken syftar han säkerligen också på de lössläppta naturkrafternas förgörande makt, då han säger, att »civilisationen höll på att bli krakatitisk» (s. 214). Det är naturligtvis Karel Čapeks roman Krakatit, och vulkanen Krakataos utbrott som Martinson haft i tankarna.

Innan världskriget var till ända hade människan genom att frigöra atomkraften lyckats skapa ett effektivare förstörelseredskap än hon någonsin ägt, ja, ett förstörelseinstrument långt fruktansvärdare än man egentligen kunnat föreställa sig. Bomberna föll över Hiroshima och Nagasaki. Snart insåg man, att det blivit möjligt att utplåna allt liv från jordens yta. Hybristanken hade fått bokstavlig konkretion.

Under åren efter världskrigets slut hölls sedan sensationerna från de två drabbade städerna i färskt minne av allt tätare atombombs-experiment. Lars Ulvenstam (1950, s. 156 ff) har redovisat Martinsons reaktion inför Hiroshima och bombproven. I en rad artiklar och inlägg i olika tidningar ställer Martinson frågan om girigheten efter vetande verkligen får drivas intill döden, över i döden.

Atombomben som politiskt hot, som föremål för demonstrationer och kampanjer, atomkraften som föremål för populärvetenskaplig debatt blev drag i tidens anlete. Hos Harry Martinson blev tanken på mänsklighetens och civilisationens hybris gentemot naturen rotfast.

Ingvar Holm (1960, s. 299 f) har redogjort för en episod, som kan ha utgjort ett av de tidigaste incitamenten till Aniara. Tydligen under intrycket av de famösa bomberna över Bikiniatollen i juli 1946, bilda-

des i december samma år i Stockholm en förening av några naturvetenskapsmän och tekniker, Föreningen Atom-Noak u.p.a. Sällskapet tycks ha umgåtts med planer att verka för en räddning av livet på jorden undan den nya syndafloden. Räddningen skulle ske genom en evakuering till andra planeter. Föreningen inbjöd Martinson att hålla en diskussionsinledning om människan på en ny planet. Detta gjorde diktaren också i mars 1948. Hans kontakt med föreningens medlemmar upphörde emellertid inte därmed. Detta ökar sannolikheten för att Atom-Noak i ett eller annat avseende blev en betydelsefull impuls för Aniara.¹⁶

De tankar om människans plats i naturen och hennes rörelsefrihet i världsskeendet, som länge varit aktuella för Martinson fick genom debatten om atombomben en mycket dominerande ställning i diktarens tankevärld. Spekulationerna om människan i atomåldern syntes emellertid kräva ett uttryck inte bara i poetisk form. Martinson började 1946 arbeta på en essäsamling, som skulle belysa problemet och ge uttryck för hans egen livsfilosofiska syn på den fysikaliska världsbilden. Namnet för essäsamlingen var Gyro. Det antyder vilken central ställning Martinson tillerkände idén om en »naturlig balans». Gyro förelåg redan i ett första korrektur, förhandsannonserades och skulle ges ut under våren 1947. Men därav blev intet.¹⁷

Gyro var emellertid inget betydelselöst steg i utvecklingen mot Aniara. Det livsfilosofiska försöket kom Martinson att klarare formulera de tankar som utgjorde grunderna för hans oro. En god föreställning om diktarens tankegångar i den aldrig publicerade essäsamlingen får man av uppsatsen Den kosmiska frågan som publicerades i januarinumret av BLM 1947. Uppsatsen var uppenbarligen tänkt som förhandsreklam för essäsamlingen. Martinson talar här om faran för att livets »gyralitet» skall rubbas. Det ser ut som om Martinson skulle utveckla sin »gyralitetsteori» ur föreställningen om en naturlag – en »gyralitetsprincip» – som ligger bakom »balansen» i naturen, alldeles liksom gravitationslagen sägs ligga bakom varje enskilt fallfenomen. Men gyralitetslagen har samtidigt en *moralisk* innehörd. Naturlag och etisk lag träder i förbindelse med varandra på ett sätt, som inte klart formuleras, men som förutsättes.

Tankegången är värd att observera. Gör man inte det, är det myc-

ket svårt, att följa Martinsons resonemang i uppsatsen. Det inte särskilt lättlästa aktstycket kunde väl ge sin författare en hedersplats vid sidan av författaren till En Blå bok. Men Martinsons tankar är inte så egendomliga som de i första hand kan förefalla.

Kort före sitt framträdande i föreningen Atom-Noak hade Martinson publicerat en allvarlig varning mot atomexperimenten, vilka kunde förrycka den naturliga ordningen. I en tidskriftsartikel En farlig historia (AvB, nr 2, s. 83–87) förklarar Martinson, att leken med atomerna är farligare än leken med elden. Ty medan elden är ett direkt tillgängligt naturfenomen, måste man, för att komma åt atomkraften, bryta »insegel som naturen själv döljer med insegel». Veten-skapen har »så att säga brutit sig in till ovisheten, gett oss en möjlighet till osäkerhet som naturen aldrig själv presenterat för oss på öppen mark» (s. 87).

Den mänskliga kunskapstörstens och kunskaphybrisens bibliska symbol har Martinson inte lämnat utnyttjad. I ett ofta citerat poem, som första gången publicerades 1947 i julnumret av tidskriften Vi, förbinder diktaren kunskapens träd och atombomben med varandra:

När kunskapens träd var skattat
till grunden och kärnan i allt
fick livet som omslöt dess gåtor
en smak av förintelsens salt.

Det spred sig till djuren och träden
och frätte på livets tråd,
och spjälkade grodden i säden
och rubbade instinktens råd.
— — —¹⁸

Den goda gyrala instinkten ställs här mot människans envetna och fördärvbringande kunskapstörst. I dessa strofer bör man kanske främst utläsa en reaktion mot de amerikanska atombombsexperimenten över den paradisiska Bikini-atollen i juli 1946. I samband med provserien, vid vilken hundratals experimentdjur och växtligheten utsattes för atombombens verkningar, fick man läsa en hel del om det radioaktiva utfallets effekt på levande organismer, rubbningar i arvsmassan, mm. Det är detta utfall som ger »förintelsens salt» dess sälta.

I en intervju i tidskriften *Vi* nr 3, 1957 har Martinson själv ställt in sin reaktion mot atombomben i ett retrovert perspektiv mot 30-talet. Den verkliga faran är ett i grunden oriktigt *tänkesätt* (– s. 149), vilket fört människorna bort från naturen. Atombomben är bara en av många manifestationer för en vanartig tendens i utvecklingen. Och diktaren räknar upp en rad exempel, som vi känner igen från 30-talets pessimistiska civilisationskritik.

Fototurben som spränger Dorisburg är symbol inte bara för atombomben utan för människans tendens att förstöra jorden på alla sätt, genom sina föroreningar, genom kemikalieförstöring, kalhyggen, utrotning av växter och djurarter, allt som rubbar den naturliga balansen och världsvälståndet. Mot allt detta vill Aniara vara en Kassandra-varning. Men som Kassandra vet jag att jag varnar förgäves. Människorna lyssnar kanske till Kassandra för en tid, men sen glömmer de hennes varning.

Det är inte första gången som Martinson i ett sådant sammanhang nämner Kassandas namn. I den märkliga dikten *Eldslukarens sång* i *Cikada* (s. 12 ff) får namnet en mycket framträdande plats i den strof som både inleder och avslutar poemet. Också i *Aniara* når oss Kassandas varnande röst (– s. 98).

I den nyss citerade intervjun utpekar Martinson den tyske 1600-talsteologen och väckelsediktaren Johann Arndt som upphovsmannen till »den moraliska grundtanken» att »det är människans skyldighet att inte missbruка de skapade tingens tjänst». Redan som pojke hade Harry Martinson stiftat bekantskap med Arndts folkkära postillor. Uppbyggelseeskifterna torde ha varit vanliga i svenska bygdehem ännu under början av seklet. Enligt Martinsons egen utsago (I, 1962) var Arndts postilla ett aktat inventarium i ett par av barndomshemmen.

Det är osäkert om Arndt verkligen haft den åsikt, som Martinson i intervjun tillskriver honom. För egen del har jag inte lyckats finna denna tanke klart uttalad någonstans i Arndts postillor. Förankringen vid denna auktoritet bör alltså tagas med en viss försiktighet. Martinson har antagligen inte tänkt på någon bestämd lärotes hos Arndt, snarare har han, så som han själv uppger vid ett samtal, endast velat alludera på en grundton av förnöjsamhet, som han förknippat med de andaktsstunder kring postillan, vilka han minns från sin barndom.¹⁹

Vid åtminstone två tidigare tillfällen har Martinson nämnt Arndts namn just i samband med tanken på en naturlig balans, som mänskhan bör underkasta sig. Ingvar Holm anför ett struket avsnitt ur *Det enkla och det svåra* (1939), där mänskans naturvidriga strävan och Arndts postilla ställs mot varandra. En *perpetuum-mobile*-makare dör »brutalt nedbruten av sin egen andliga halsstarriga hunger med Arndts postilla framlagd på stolen i trettonde timmen» (1960, s. 264 f).

En annan gång, i akademitalet om Elin Wägner 1949, säger Martinson:

Man förstår Elin Wagners förtvivlan när hon upptäckte att våra krigs fartmodell är vår freds fartmodell. Då talar hon i »Vinden vände bladen» om den moderna mänskans missbruk av de skapade tingens tjänst. Detta hade Johann Arndt varnat för, och hon för vidare hans varning. (s. 19).

Också Martinson för denna varning vidare. Den är emellertid så allmänt hållen och har hos honom förenats med så många tankemotiv, att man inte nödvändigtvis måste föra den tillbaka på Johann Arndt. Man kan lika väl, så som Gunnar Qvarnström gjort i sin avhandling (1961, s. 126), jämföra Aniaras hybristematik med Ikarosmytens. Namnet Ikaros nämns faktiskt i *Aniara* (76: 2, s. 173), men det finns inget skäl att i någotdera fallet tala om ett idélån. Den romantiska naturfilosofins inflytande över den svenska 1900-talslitteraturen är i och för sig en tillräcklig förklaring. Hos Martinson bör vi dock även räkna med inflytanden från österländsk mystik och religion. Det står dock fast, att namnen Kassandra och Ikaros är avsiktliga allusioner till antikens hybrisföreställning, vilken Aniaras kulturhistoriskt beläste diktare givetvis varit förtrogen med. Redan i gyralitetsteorin anar man föreställningen om en »vilja» i naturen. Vi har sagt att sådana tankegångar företräddes i 30-talets debatt (- s. 146). Och Martinson återvänder ofta under sin antibombkampanj till sådana delvis mystiska och metafysiska överväganden.

I en artikel, *Vi måste äntligen lyssna*, i det första numret av tidskriften *Vi* år 1949, säger Martinson att mänskans existens inte är »så centralt verklig som hon tror», och han fortsätter:

Det enda som äger verklig och evig existens är någonting som ligger utanför hennes föreställningar och hennes förstånd och förnuft.

Låt oss kalla detta något för *pronomina cosmica*.

Alla *pronomina cosmica* är eviga och behöver därför aldrig vara rädda att gå under. De existerar under alla förhållanden.

Allt det vi kallar livet är ett specialfall ur *pronomina cosmica*. Men för *pronomina cosmica* är det likgiltigt om specialfallet tillämpas eller inte.

Naturlagarnas absoluta dominans är för *pronomina cosmica* angelägenheten framför alla andra. Specialfalen är betydligt underordnade, och om någon kosmisk dominans ur specialfalen kan det aldrig bli fråga.

Livet, en planets liv, naturens liv, mänskans liv och så vidare, är lämnat åt sig självt, men inte övergivet. *Pronomina cosmica* förblir kraftstationen, och mänskan får göra vad hon finner för gott eller ont. Hon kan avskära ledningarna från *pronomina cosmica* eller behålla dem oavskurna. Skär hon av dem, går hon under, men naturlagarnas absoluta dominans fortfar att gälla som förut. Jordens undergång innebär endast, att ett kosmiskt-lokalt specialfall ur *pronomina cosmica* har upphört att gälla.

På denna världsbild och utifrån denna situation kan vi formulera följande moral:

Det är vår plikt att leva och låta andra leva. Ty Livet kan endast hävda sig genom sig självt.

Målet för detta hävdande måste vara dräglighet och – om möjligt – lycka och skönhet.

Det bästa instrumentet för dräglighetens hävdande är: den goda viljan.

I fortsättningen av artikeln broderar Martinson vidare på temat. Mänskan har en sfär att verka inom, och hon bör inte träda utanför den. Resultatet av en sådan hybris kan bli »En kosmiskt-lokal bristning på någon punkt i världsrymden där de självansvariga själva upphävdé tillämpningen av något av de otaliga möjliga specialfalen ur *pronomina cosmica*». Martinson avslutar sin artikel med orden: »Jo detta skall ni göra: Ni ska lyssna i tid till Kassandra. Ni skall äntligen lyssna till Kassandra.»

Det är rimligt att anta att diktaren också i Aniara associerat namnet Kassandra med den grekiska hybrisföreställningen. Vi har belägg för, att den livsfilosofiskt grundade naturmoralism som kommer till uttryck i den här citerade artikeln, bevarade sin aktualitet ännu under arbetet på Aniara. I eposet kommer den till uttryck t.ex. i den sjuttonionde sången, där det betonas, att mänskans elände är självförvållat.

En god bild av diktarens tankevärld ger Gudmund Sandblads reportage från ett besök hos Martinson i augusti 1954 (GHT 27.8.)

Då intervjuaren frågar vad nästa bok skall ge, får han det skämtsamma svaret, att den skall ge författaren »ett honorar som tillåter inköp av en kikare för studium av Vintergatan». Men Martinson ger också andra besked:

Tekniken nådde nog sin höjdpunkt i trampsymaskinen och cykeln. De maskinerna höll sig i människans naturliga rytm. Jag menar trampcykeln, inte mopeden – den är det värsta som konstruerats näst atombomben. Sedan vänta vi televisionen, som skall sprida kulturens håvor. Berodde inte dessa håvor i någon mån på att de var svåråkomliga? Nu blir det en lätt och hastig skumning av våra andliga tillgångar, men här finns inte kulturgrädde nog för kvalitetsprogram. Man får ta till nivellerande saker.

Det har hänt för mycket sedan man själv började tänka. Förr ansågs det i alla fall att utvecklingen ledde någon vart. Nu heter det att den i n t e k a n h e j d a s. Förut talade man som passagerare i framstegsvagnen, nu talar man som den som håller på att bli överkörd. Ibland hakar jag mig fast vid ett poetiskt hopp om uppfinnare som skall komma och göra uppfningar mot de andra uppfinnningarna. Vi har upplevt ett kallt planmässigt utrotande av hela folk i ugnar som beställts i ingenjörsfirmor. Det forna grymma raseriet hann väl inte med så mycket. En gammal bärskär orkade nog på sin höjd med en tio-tolv dråp under varje utbrott, sen var han säkert alldelens slut . . .

Ånyo hejdar sig Harry Martinson, han unnar sig ett gott skratt vid tanken på den medtagne våldsmannen och säger sedan, inte ursäktande men förklarande: – Man söker bli fatalist med någorlunda bibehållet humör, enbart känslan av maktlöshet går inte att leva på. Hur skall människan förmå reagera mot något så stort och fruktansvärt som vi sett och kanske väntar? Man kan inte ens tala om dödens crescendo, allt hopas så man storknar. Det enda att hoppas på är individen, att det skall uppstå fler som varierar sig själv efter eget omdöme.»

Den kanske intressantaste fingervisningen om tankar och stämningar som upptog Martinson under arbetet på *Aniara* får vi i en intervju, som Lars Ulvenstam gjorde med diktaren i januari 1956, alltså vid en tidpunkt då den senare delen av *Aniara* måste ha varit under arbete. Martinsons uttalanden i denna intervju (VJ nr 2, 1956) har flera direkta anknytningspunkter till motiv och idélinjer som återfinns i *Aniara*. Där nämns televisionen, masskommunikationsmedlen som gör att »den kulturella sidan får flytta på sig». Där nämns bystkulten, den översexualiserade och antiintellektuella uppfattningen av kvinnan. Där nämns vetenskapsmännen – »ett slags tysta atompräster eller moderna Osirismystiker».20

Allt detta sker i ett allvarligt, men samtidigt galghumoristiskt ton-

fall och drastiska, vardagligt komiska vändningar, som i mycket påminner om de raljerande tonfallen i Aniara. Den bärande tankelinjen är också här etiskt betonad. Namnet Johann Arndt nämns inte denna gång, men väl ordet postilla. Människan har på teknikens område förmått ting, som det kanske inte är meningen att hon skall förmå. Det blir tal om antiprotonen, vars existens man just då lyckats konsadera med hjälp av bevatronapparatens sex millioner elektronvolt.²¹ Martinson säger:

Det är möjligt att fysikerna småler medlidtsamt åt en sådan här misstanke: men är det inte sannolikt att en naturlag som ligger så djupt begraven i tingens väsen att det fordras en så nästan ofattbar energimängd för att dyrka fram den, också är *menad* att förbli dold för människan?

— — —
När man ser dessa stillsamma kulturtomtar på Nobelfesterna som går fram och hämtar sina pris, blir man slagen av paradoxen vid tanken på vad deras hantering egentligen innebär. Det hade på något sätt varit naturligare om gubben varit en Gargantua som kommit uppstörtande på podiet och vrålat att nu jävlar har jag hittat ett krutpaket i berget som ni skall vara jävligt rädda för annars smäller det.

— — —
Jag kan inte ansluta mig till några konfessioner eller religioner. Jag varken kan eller vågar göra mig någon bild av Gud, men jag tror på honom som en skapande och levande ande. En sak måste vi emellertid nå fram till, och det är en salvesefri, gångbar mänsklig moral som gör att människan inte aldeles sliter sönder sig själv och andra i Tingens hjul. Vi måste skaffa oss en codex *ethicus* och vi måste öva oss på den och lära om och repetera. — — — Det fanns en axel förr i världen, som ordspråk, bibel, postilla och psalmbok kretsade kring och som vi nu saknar.

Inte lika klart anslutna till Martinsons naturfilosofiska spekulation om gyraliteten är några andra varningar som diktaren uttalar under Aniara-perioden. Men de låter sig väl ses mot samma bakgrund.

En notis i DN 22.3. 1954 meddelar att Martinson av Bokhandelsmedhjälparnas förbund fått motta en plakett för »Årets bok», Cikada. I ett tal som han höll vid tillfället anslöt han till atombombsprovet på Eniwetokatollen. Syftet med Sången om Doris och Mima hade varit, förklarade han, »att uppmana den enskilda människan i hennes kammare: Sätt dig ner och betänk vad du är. Och varthän du går! Om tillräckligt många gör det så kan det förändra världen. Kanske också bevara den.»

Under sommaren 1956 intervjuas Martinson av Brita Hiort af Or-

näs (Hbl 5.8.), och han pekar då på en mängd avigisidor i den moderna civilisationen och menar att de inte lovar gott för framtiden. Han betonar också – liksom i samtalet med Lars Ulvenstam – historiens betydelse; denna vetenskap kan lära oss att räkna med konsekvenserna av våra handlingar.

I en radiointervju kvällen före Aniaras bokhandelspremiär säger Martinson, att avsikten med eposet är, »att vända intresset till jorden, den stjärna som kanske är så sällsynt att vi inte har råd att förstöra den med allt det den bär på.» Och han tillägger: »Vi lever kanske i Paradiset men vi förvaltar inte Paradiset. Det är nästan vad jag i huvudsak skulle vilja säga.»²²

De anfördta uttalandena visar, att Martinson med sitt epos ville fullgöra ett etiskt uppdrag. Också efter det att Aniara hade kommit ut betonar han de etiska synpunkterna och talar om sin avsikt att varna. I GHT-intervjun den 5.12. 1956 säger han bl.a.:

För mig är världssynden detta: att människan ständigt gör bokslut som syftar att utjämna skillnaden mellan ont och gott. Det är en utveckling som måste sluta i vilsegång, tomhet, försvarslöshet. Därför är Aniara skriven som en botpredikan, en sång om den mänskliga skulden.

I en radiointervju, publicerad i RiR/TV (nr 48, 1957 s. 44), tar han åter upp Aniaras etiska mission: »Vår moral är i själva verket en skyldighetsmoral att svara emot vad utvecklingen har bringat oss här till.» Och Martinson avslutar sin kommentar med orden: »Vi måste finna en hederskodex som är fastställd och som är absolut.»

Martinsons tankegång påminner till en viss grad om moralismen i Julien Bendas ord: »Le monde souffre du manque de foi en une vérité transcendante.» Man kan inte säga att Aniara skulle ge oss en hederskodex, men diktsverket vill vara en maning att söka en sådan.

EN ETISK ANALYS

Martinsons angrepp på tekniken och atombomben sker ur många varierande synvinklar. Det är därför inte lätt att i klara termer fixera hans åskådning. Den försynta varningen »analysera karusellen» som han under världsutställningsåret 1930 fann sig föranläten att uttala,

har i Aniara vuxit ut till en moralisk–metafysisk betraktelse, en livsfilosofisk revy över människan i tid och rum.²³ Denna utveckling har i det föregående exemplifierats. De perspektiv diktaren anlägger har vidgats på ett sätt, som inte uteslutande sammanhänger med den tekniska utvecklingen eller sådana direkta incitament som Hiroshima och Bikini. Martinsons bedömning av den teknologiska civilisationens segertåg griper allt djupare in i livsfilosofin och i en halvt metafysisk eller mystisk etik. Diktarens hänvisningar till auktoriteter, till Arndt, till folktron, till en hederskodex, till en absolut etisk norm, anspelningarna på Kassandra och hybristanken ger intrycket av en tro på en vedergällande panteistisk gudom eller en Nemesis Divina. Martinson har, som vi sett, vid talrika tillfällen gett sin tankegång en sådan mystisk air.

Det som emellertid ger Martinsons mystik en ovanlig stadga och intressant komplikation är den medvetna anknytningen till naturvetenskap. Då diktaren tar stöd i naturvetenskapen medför detta ofta, att hans deontologiskt betonade, etiska förkunnelse – där de moraliska värdena härleds ur givna normer – om tolkas enligt ett teleologiskt mönster; normerna härleds ur givna livsvärden, ur mänsklig lycka och olycka. Det är också som ett utslag för en teleologiskt inriktad etik man måste se den i Aniara så klart framträdande insistensen på att paradiset är jordiskt. Vi har redan sett hur Martinson gång på gång alltifrån 1930-talet hänvisar till den olyckliga civilisatoriska utvecklingens *konsekvenser*. I uppsatsen Den kosmiska frågan (BLM 1947, nr 1) grundar Martinson sin varning på ett klart konsekvensetiskt resonemang. Han angriper vetenskapsmännen för deras brist på förutseende och deras övermått av teoretiskt intresse för experiment, som dock kan få mer än ödesdigra praktiska konsekvenser:

Att den ene nobelpristagaren i fysik efter den andre förklarar att hans intresse för atomsprängning och kedjereaktion är av rent vetenskaplig art, lugnar oss i detta sammanhang inte, hur mycket tidningarna än vidarebefordra och beskriva dylika pilatiska handtvagningar. Ty vi måste utgå ifrån att det vetenskapliga intresset för gnistors upptändande i en krutdurk har *följder* som strålar in i själva livsintresset hos dem som sitter på denna krutdurk. En het explosion i en fysikalisk-teknisk anordning har sina rötter i sval matematik. Därmed blir det hela en fråga om tillämpningsrädden och tillämpningsmöjligheten. Och den farliga tillämpningsgränsen börjar inte i Hiroshima. Den fanns i laboratorierna långt före, och låg framför allt i det förhållandet att vetenskapsmannens ofta prisade svala

lidelse för det exakta inte var exakt nog i fråga om en förutsendets matematik. En matematisk kontrollinstans i Livets tjänst var för sent påtänkt.

Å ena sidan framstår i detta citat begreppet Livet – stavat med versal – som en storhet vilken man kan tjäna, som någonting av metafysisk dignitet. Men å andra sidan stöder Martinson denna bild på ett konsekvensetiskt resonemang. Det är som om diktaren skulle klä in sin etiska uppfattning i bilden av Livet. Det är något liknande som sker – i miniatyr – då Martinson i en kommentar till Aniara 1956 klär in den beaktansvärda observationen att glödgat järn bränner i formuleringen: »Spisen förlåter inte barnet, som lägger handen på den» (GHT 5.12. 1956). Naturen har sitt eget oeftergivliga funktionssätt, som vi måste räkna med i allt vårt handlande, så att vi inte på grund av oförnuftiga åtgärder drabbas av förgörande konsekvenser.

Den barriär, som Martinson kallar Livets »gyralitet», och som han så ofta varnat oss för att överskrida, kan också beskrivas som den gräns, där våra handlingar blir ödedsdigra för oss själva. »Ty Livet som situation i kosmos innebär en avpassning i förhållande till det övriga kosmos», säger Martinson i BLM-uppsatsen 1947 (s. 20).

För diktaren är det värdefullt och fruktbart, att den nyss beskrivna tanken kan uttryckas i en myt, att han kan referera till Naturen och Livet som gudomliga krafter. Han kan ställa oss inför dessa makter och låta dem framstå som ett organiserat mysterium, ett metafysiskt balanserat system.

Den analytiske tänkaren beskriver tankegången på ett helt annat sätt, men hans varning är den samma: »Den kontroll, som naturkausaliteten över på mänsklig målsättnings rationalitet, kunde kallas en nemesis naturalis», skriver Georg Henrik von Wright i en uppsats, Essay om naturen, människan och den vetenskapligt-tekniska revolutionen (1963):²⁴

Den skada, som människan tillfogar sig själv genom sina obetänksamma handlingars följer, är naturens straff för hennes hybris. Den moderna teknologiska livsformens särskilda hybris är en vettlös dirigering av naturens kausalitet för mänskliga ändamål. Den straffas av den särskilda nemesis, som vi allvarligt påminns om av mänsklighetens svårigheter att anpassa sig, socialt och politiskt, efter den vetenskapliga och tekniska revolutionens förändringar av människans yttre livsvillkor. (1963, s. 22).

Filosofens ordval är här betingat av att han i det citerade avsnittet drar en parallel till antikens mytologiska föreställningar om en jämviktens gudinna, som straffar varje försök att rubba den naturliga balansen.

Principen för Martinsons idé om en Livets eller Naturens gyralitet låter sig utmärkt väl illustreras av von Wrights uppsats, även om diktaren inte så som filosofen försökt se tvärs igenom myten, utan tvärtom försökt lära oss att se verkligheten gestaltad i en myt och myten som gestaltad verklighet. De citat som redan anförts – särskilt de ur uppsatserna Den kosmiska frågan och Vi måste äntligen lyssna bör utgöra tillräckliga belägg för att Martinsons förening av naturmyt och konsekvensetisk natursyn här har tecknats riktigt.

Diktarens etiska natursyn återspeglar sig också i en rad tankedikter både före och efter Aniara-perioden. I den intressanta dikten Uranium, som trycktes i det uppsalienska studentbladet Ergos julnummer 1947, utgår Martinson från den metafysiska tanken på en »naturlig» begränsning av vår rätt till inblick i de fysikaliska världssammanhangen:

Där rummets värdebågar möta tidens
står existensen fram i skärningspunkten,
och allting finns, i rum, i perioder.

Hur detta är skall inget öga veta,
ty ögat själv steg sist på scenen in.
En bild kan inte se sig själv, och spegeln
kan inte spegla vad den är: en lagvärld
av dolda geometrier och funktioner.

Om människan emellertid inte låter sig varnas av detta memento – själva »svårtillgängligheten» – utan i sitt experimenterande vill tränga djupare, hotar faran att vi vänder Naturens eller Livets ordning, i vars hägn vi lever, mot oss själva. Självförintelsen blir en följd av att människan bryter sönder den livsram Naturen omgärdat henne med.²⁵ Poemets fortsättning anspelar på hur denna livsram brytes sönder, då en atomkärna sprängs, kanhända för att förorsaka en kederaktion.

När kraften omvänt kastas in i grottan
 där grundens tysta lejoninnor trängas
 skall lös(t)a bindningar förändra lagen
 och lejoninnor sönderslita världen.

Vem hejdar sedan floden, blixtar, strålar?
 Vem skyndar sedan till som samariten;
 när dolda mönster famla efter jämvikt
 och energien griper efter fäste?

Falluckan bortom tingen, genom tingen
 och slungan genom tingen, bortom tingen
 kan öppnas av en värlös, av en skyddslös
 med tanken onaturligt skild från skräckan.

I skuggan av det hotet skall du icke
 ha rätt att ge dig ro. Nu ropar Livet
 i spärrad dal på hjälp mot dolda krafter
 ur bräckta portar och ur sprängda sfärer.
 Jag sjunger inga sånger om förträstan
 förrän den goda viljan som är akning
 för livets lag vänt åter till det planet
 där hjärtat lever, livets liljer knopps.

Ergo, 1947, nr 15

Om förträstan, men bara om en förträstan trots allt, har Harry Martinson sjungit många sånger sedan dess. Varningen för en blind utveckling har han upprepat ännu oftare. Mot bakgrunden av den etiska natursynen får vi t.ex. betrakta den ofta citerade strofen ur Eldslukarens sång i Cikada. Människan har drivit sin förmåga tvärt mot gyralitetens lag, mot en förmuig tillämpning av *pronomina cosmica* eller naturkausaliteten. Hon har förvandlat naturens egna löftesrika förhållanden till ett brinnande bål, och måste nu plikta för sitt kortsynta tilltag genom plågsamma och komplicerade skyddsåtgärder. Slutligen nämns också Kassandras namn, – aldeles som i en rad andra uttalanden om den katastrofala utvecklingen:

Kom och lär dig sluka nålar,
 kom och lär dig äta glöd.
 Vänj dig väl vid gammastrålar,
 öva dig för tidens nöd.

Känn hur allt mot elden glider.
Håll din asbesthuva tät.
Öva dig för onda tider
dem Kassandra högt begrät.

Cikada (1953) s. 12

Det är i denna stämning, i den etiska natursynen och tanken på gyralitetslagen, som Martinsons rymdepos har sin utgångspunkt.